

České slovníkářství na cestě k jednojazyčnému výkladovému slovníku, I.

Zdeňka Hladká

[Články]

(pdf)

[140][1] Před 70 lety (shodou okolností v roce narození jubilanta prof. Jiřího Krause) začal vycházet *Příruční slovník jazyka českého*, dílo zakládající tradici české jednojazyčně výkladové lexikografie. O sto let dříve[2] byl publikován první díl *Česko-německého slovníku Josefa Jungmanna*, který tuto tradici přinejmenším předznamenal. V tomto příspěvku chceme připomenout, co oběma velkým slovníkářským počínům předcházelo i co po nich následovalo, tzn. v krátkosti nastítnit historii české lexikografie.[3] V rámci popisu vývojových proměn českého slovníkářského umění se zaměříme především na sledování linie vedoucí ke **konstituování moderního jednojazyčného výkladového slovníku**, [4] neboť tento druh slovníkového díla představuje páteř lexikografie, odráží stav jazyka i úroveň jeho teoretického poznání a do značné míry také zrcadlí charakter společnosti.

[141]

1. České slovníkářství od počátků do konce 15. století

Zrod českého slovníkářství ve 13.–15. století byl motivován praktickou snahou porozumět cizojazyčnému psanému textu. Za přípravné stadium slovníkových prací je možno považovat už vpisování překladových a interpretačních glos do cizojazyčných, zejména latinských textů. Česky glosovaných rukopisů a později raných tisků se dochovaly stovky; známé jsou např. glosy v slovníku *Mater verborum* [5] ze 13. století. V některých případech se glosátoři zaměřili na jednu vybranou tematickou oblast a začali vytvářet specializované soupisy slov, které se staly zárodkem pozdějších terminologických slovníčků. Takovou povahu měly především věcně nebo abecedně sestavené soubory glos z latinských herbářů, tzv. **rostlináře** (ze 14.–16. stol. je jich známo kolem 40, k nejstarším patří rostlinář *Olomoucký* z počátku 14. století).

Zvláštní určení měly také tzv. **mamotrekty**, [6] vykládající neobvyklá slova Písma. Mamotrekty mívaly dvojí formu: buď byly řazeny lokálně, tzn. věnovaly se biblickému textu v jeho přirozené posloupnosti (např. mamotrekty *Kapitulní* z 15. století), nebo abecedně (např. mamotrekt *Klementinský*, kolem r. 1400). Přínosem mamotrektů bylo především to, že přispěly ke konstituování slovníků abecedních a že se nezaměřovaly pouze na substantiva, jak tomu bylo u většiny ostatních zárodečných typů slovníkových děl.

Rostlináře, mamotrekty, různé jednoduché sbírky latinsko-českých překladových dvojic zvané **vokabula** nebo **vokabuláře**, stejně jako (většinou o něco později vznikající) speciální příručky určené pro výuku

latiny, k nimž patřily **sekvenciáře**(vykládající česky latinský text sekvencí), **hymnáře** (vykládající slova hymnů), **poenitenciáře** (vykládající slova veršů *Poeniteas cito peccator*), **roháče**(hexametricky upravené mnemotechnické pomůcky pro žáky), **synonymáře** aj., nelze ještě považovat za skutečné slovníky. Chybí jim vlastní sběratelská nebo překladatelská práce směřující k určité materiálové celistvosti a specifická slovníková makrostruktura a mikrostruktura, tj. řazení a výstavba hesel. Středověk se k této metě propracovával postupně. Co se týče makrostruktury, vybudoval dvojí základní formu: abecední soubory slov (tzv. **alfabetáře**) a věcně řazené soubory slov (tzv. **nomenklátory**).^[7]

Nomenklátory, zpočátku výrazně převažující nad abecedně uspořádanými slovníky, plnily nejen úlohu pomocníků při překladech, ale v podstatě nabízely i logicky uspořádaný přehled dobového poznání. V českém prostředí se tyto tendence zřetelně prezentují především v slovníkářském díle **Bartoloměje [142]z Chlumce** (zvaného **Claretus de Solencia** neboli **Klaret**^[8]), které je navíc charakterizováno programovým úsilím o konstituování českého odborného názvosloví všech tehdejších vědních odvětví. Terminologické snahy pak provázejí české slovníkářství po několik staletí.

Klaretovy latinsko-české slovníky,^[9] vzniklé zejména pro potřeby studentů právě založené Karlovy univerzity, lze považovat za vrchol přípravné fáze českého slovníkářství. Pocházejí z první poloviny 60. let 14. století a v bohemistické literatuře bývají konvenčně nazývány **Vokabulář (gramatický)**, **Bohemář** a **Glosář**. Originály slovníků se nedochovaly, známé jsou pouze pozdější opisy a výtahy. Po celé řadě fatálních omylů a někdy až detektivním pátrání^[10] se však podařilo rekonstruovat předpokládanou původní podobu těchto děl téměř v úplnosti.

Typově jsou Klaretovy slovníky nomenklátory a v souladu s dobovým územ jsou psány ve verších, protože byly určeny k pamětnímu učení.

Nejstarší a nejméně rozsáhlý **Vokabulář (gramatický)**, vypracovaný pro potřeby studentů artistické fakulty Karlovy univerzity, tlumočil ve více než 700 verších^[11] latinskou terminologii. Prázdná místa v české slovní zásobě Klaret zaplňoval řadou novotvarů, bohužel značně neústrojně tvořených. Pro lingvisty je zajímavá zejména část zaměřená na termíny z oblasti gramatiky, jíž autor věnoval největší pozornost. Obsahuje sice také výrazy, které se v češtině většinou neujaly (např. gramatika = *slovočtena*, vokativ = *volánek*, superlativ = *nadzdvíženie*, synonymum = *mnohohlas*, slabika = *sřek*), je však cenná jako první pokus o vytvoření ucelené soustavy jazykovědného názvosloví v češtině.

[143]V pořadí druhý z Klaretových slovníků **Bohemář**, obsahující v téměř 1000 verších zhruba 2 500 českých slov, se zaměřuje na poněkud méně specializované lexikum nežli **Vokabulář** a jen v malé míře zahrnuje slova nově utvářená. Hodnotný je zejména tím, že představuje první větší

souhrnné zachycení relativně běžné české slovní zásoby, navíc podané v poměrně smysluplné systematizaci.

Poslední a nejrozsáhlejší *Glosář* přináší v přibližně 2 700 verších zhruba 7 000 latinsko-českých terminologických dvojic uspořádaných podobně jako v *Bohemáři*, avšak s propracovanější vnitřní strukturou. Slovník byl určen studentům vyšších ročníků, proto zahrnuje i specializovanější slovní zásobu. Klaretovým cílem při práci na tomto slovníku bylo shrnout českou terminologii v relativní úplnosti a oborové komplexnosti. Aby tohoto cíle dosáhl, v mnoha případech chybějící termíny opět neústrojně dotvářel.

Klaretovo dílo se nadlouho stalo základem téměř všech vznikajících slovníků a až do období humanistického rozmachu slovníkářství bylo víceméně pouze opisováno, přepisováno a doplňováno, aniž bylo překonáno. Jako jeden z materiálových zdrojů sloužilo tvůrcům slovníků až do obrození.

Na konci 15. století končí období rukopisných, převážně latinsko-českých, věcně, ale i abecedně řazených slovníků, [12] zpracovaných veršem i prózou, jejichž ambice byly většinou ryze praktické, tj. směřovaly k vysvětlení latinských slov různých tematických oblastí a pouze ve vrcholných dílech též k pokusu o konstituování českého názvosloví jednotlivých oborů. Snahy o zachycení slovní zásoby češtiny ve větší komplexnosti, případně o sledování speciálnějších metajazykových cílů, se objevují až v období následujícím.

2. Slovníkářství v období humanismu – 16. století

Velký pokrok v slovníkářství přinesla doba humanistická, a to nejen díky rozvoji a zesvětštění vzdělanosti a vynálezu knihtisku. Důležitým impulzem pro nebývalý rozkvět slovníků bylo vedle působení reformačních idejí konstituování novodobých národ(nost)ních společenstev, která se začala více zajímat o své jazyky. Latina přestala být jediným jazykem hodným vyššího zájmu a odborného studia, jak tomu bylo po celý středověk, i když si výsadní postavení ještě zachovala. I v českém prostředí se začala projevovat snaha předvést domácí jazyk jako nástroj schopný latině konkurovat. S tím souviselo vzrůstající úsilí zachytit slovní bohatství češtiny v co největší komplexnosti (nejen odbornou slovní zásobu nebo obecně lexikum vyššího stylu) a objevily se též náznaky metodologického přístupu reflektujícího živý úzus. Významným motivem pro vznik lexikografických děl se stává už i teoretický [144] zájem o jazyk. Slovníky postupně přestávají být pouhými překladatelskými příručkami nebo v lepším případě sbírkami dokládajícími lexikální bohatství toho či onoho jazyka a získávají i dimenzi lingvistického popisu shromážděného materiálu (vznikají také první specializované lexikografické práce, zejména slovníky etymologické, [13] i když zpracované většinou ještě na předvědecké úrovni).

Z řady humanistických slovníků je třeba jmenovat alespoň první český tištěný slovník (latinsko-český *Lactifer* [14] Jana Vodňanského, zvaného *Aquensis*, vydaný r. 1511 v Plzni; kombinoval řazení věcné a alfabetské) a pravděpodobně první česko-latinský dikcionár od Tomáše Rešela

(Reschelius) Hradeckého, který vyšel v r. 1562 v Olomouci jako druhá část k latinsko-českému dílu z r. 1560. Byl vypracován jako školská pomůcka na základě německého vzoru (podle latinsko-německého a německo-latinského slovníku Petra Dasypodia z r. 1537), avšak se značnými autorskými inovacemi.

Vrchol humanistického slovníkářství představuje dílo **Daniela Adama z Veleslavína** (1546–1599), [15] velké osobnosti rudolfinské doby. Významným rysem vývoje jeho lexikografických prací je zejména postupný nárůst akcentace češtiny. Přínos znamenají Veleslavínovy slovníky též pro metodologický rozvoj českého slovníkářství. Daniel Adam z Veleslavína se opíral téměř výhradně o cizí předlohy, neboť domácí slovníkářskou tradici hodnotil značně kriticky. [16] Pro české slovníkářství je důležité, že rozpoznal kvalitu zahraničních lexikografických postupů, uvedl je do domácího prostředí a aplikoval na češtinu.

Daniel Adam z Veleslavína napsal a vydal čtyři významné slovníky, a to (názvy uvádíme v konvenční zkrácené podobě, v originále jsou několikařádkové): ***Dictionarium linguae latinae*** (1579), ***Nomenclator tribus linguis*** (1586), ***Nomenclator quadrilinguis*** (1598) a ***Sylva quadrilinguis*** (1598).

Dictionarium linguae latinae je abecedně řazený latinsko-český slovník sepsaný podle německého vzoru, z něhož Veleslavín převzal uspořádání, cizojazyčný materiál i citáty. Jeho vlastním vkladem bylo převedení práce do češtiny. Ocenění si zaslouží především překlady přísloví, v nichž se Veleslavín nesnažil o doslovnost, nýbrž vyhledával vhodné české ekvivalenty. Slovník měl sloužit při studiu latinské slovní zásoby, proto heslový odstavec začíná latinou a je celý zaměřen k jejímu poměrně obsáhlému popisu. Čeština je zde ještě jazykem spíše pomocným.

Nomenclator tribus linguis je trojjazyčný věcně řazený slovník, který k latině (ještě stále stojící v popředí) přidává češtinu a němčinu. Podkladem byl opět německy psaný vzor, české ekvivalenty latinských výrazů jsou však ve Veleslavínově práci upřednostněny před německými. Tento slovník bývá hodnocen jako nejslabší Veleslavínova slovníkářská práce, zachoval si však dobrou úroveň českých překladů.

Nomenclator quadrilinguis je čtyřjazyčný česko-latinsko-řecko-německý věcně řazený slovník, který vydal Veleslavín současně se svým největším abecedním slovníkem *Sylva quadrilinguis* jako jeho doplnění. Vznikl rozšířením a přepracováním ne příliš zdařilého autorova *Nomenklátoru* předchozího, vzorem se tentokrát stal jeden z nomenklátoru hesenského lexikografa Helfrica Emmelia. K věcně řazenému slovníku byl připojen rozsáhlý abecední latinský i český seznam slov a podle vzoru jiného Emmeliova nomenklátoru ještě 7 abecedně řazených kapitol obsahujících vlastní jména. Celý slovník má přes 300 stran. Jeho důležité novum je, že poprvé ve Veleslavínových pracích otevírají heslo české výrazy. Po nich následuje ekvivalent latinský, řecký a nakonec německý.

V roce 1598, rok před Veleslavínovou smrtí, vychází také jeho vrcholné slovníkářské dílo, česko-latinsko-řecko-německý abecedně řazený slovník *Sylva quadrilinguis*.^[17] Autor chtěl zpočátku pouze doplnit svůj *Dikcionář*, později však vypracoval mnohem kvalitnější slovník podle vzoru pětijazyčného lexikonu Helfrica Emmelia vydaného r. 1592 ve Štrasburku. Francouzštinu a hebrejštinu předlohy nahradil češtinou, kterou upřednostnil do čela heslového odstavce, a celý slovník nově uspořádal podle české abecedy. Dílo (sestavené údajně za jeden rok) má rozsah 958 stran o dvou sloupcích. Podle Emmeliova vzoru v něm byl mj. uveden do českého slovníkářství zárodek hnízdování. V *Sylvě* Veleslavínovi podařilo sestavit v určité úplnosti seznam českých slov (nejen substantiv, jak tomu bylo v nomenklátorech) a v dosud nebývalé míře ukázat širší české synonymiky i pestrost frazeologie.

Teprve Veleslavínovo dílo lze v slovníkářské vývojové linii počínající Klaretovými pracemi považovat za skutečný začátek české lexikografie. Zejména *Sylva quadrilinguis* si zachovala hodnotu až do obrození. Pořizovaly se z ní různé výtahy a ještě Josef Jungmann ji pokládal za významný pramen svého slovníku (jejímu přepisu a excerpci věnoval dva roky).

3. Slovníkářství v 17. století

Za pokračování humanistického lexikografického úsilí lze považovat dílo osobnosti stojící na hranici mezi renesancí a barokem — **Jana Amose Komenského**. Jeho největší slovníkářský projekt, latinsko-český a česko-latinský slov[146]ník *Thesaurus linguae Bohemicae*, který měl obsahovat úplné zpracování české slovní zásoby v synchronním a diachronním pohledu, propojit lexikální a gramatické informace a mj. zahrnovat soubor frazeologie, se však nerealizoval. Většina materiálu, který Komenský shromažďoval přes 20 let, shořela v r. 1656 při požáru polského Lešna. Zachovala se sbírka přísloví a rčení *Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům*, později (v r. 1849) vydaná společně s *Didaktikou českou*.

Z realizovaných děl Jana Amose Komenského se do slovníkářské vývojové linie zařadily zejména dvě práce určené pro výuku jazyků, a to *Janua linguarum reserata* (1631; česky *Dvěře jazyků odevřené*, 1633) a *Orbis sensualium pictus* (1658). Obě jsou v podstatě věcně řazenými několikajazyčnými slovníky blízcími se svou strukturou i celkovým charakterem modernímu onomaziologicky uspořádanému tezauru^[18] anglosaského typu. Kromě koncepčního, ideového a strukturního rozdílu překonávají předcházející věcně řazené nomenklátory např. v tom, že se neomezují jen na substantiva a že ve větší míře zachycují abstrakta.

Období pobělohorského národnostního útlaku znamenalo omezení funkcí českého jazyka a jeho vytlačování z kulturní oblasti. Z pocitu národního ohrožení vzniká jako obranný reflex purismus, snaha očistit český jazyk od cizích, zejména německých vlivů. To se pochopitelně projevilo i v

slovníkářství a přineslo s sebou vznik řady prací poznamenaných přílivem neživotných, chybně tvořených a často nepotřebných neologismů.

Materiálově i metodicky hodnotný je z druhé poloviny 17. století pouze slovník **Václava Jana Rosy** (†1689) ***Thesaurus linguae Bohemicae***.^[19] Nevyhnul se sice dobovým neologizujícím tendencím,^[20] vývoji českého slovníkářství však poskytl cenné impulzy.

[147]Rosův *Thesaurus*, na němž autor pracoval podle vlastních slov přes třicet let, zůstal v rukopise a ani přes četné pokusy, k nimž patřily už snahy Josefa Dobrovského, se ho dosud nepodařilo vydat tiskem. V současné době existují tři rukopisné exempláře, z nichž jeden, tzv. Neuberkův, byl v nedávné době použit jako předloha pro elektronický přepis Rosova slovníku.^[21]

Ve srovnání s humanistickými slovníky Rosova práce opět pokročila v akcentaci češtiny. Čtyřdílný abecedně řazený *Thesaurus* (obsahující 30–40 tisíc hesel uspořádaných na principu etymologických hnízd, což bylo v českém slovníkářství metodologické novum) je sice formálně trojjazyčným česko-latinsko-německým slovníkem,^[22] ve skutečnosti však už zakládá linii směřující k jednojazyčnému výkladovému slovníku národního jazyka. Zatímco Veleslavín se ve svých slovnících (včetně těch, v nichž stavěl český ekvivalent na první místo) ještě neoprostil od dominance latiny a snažil se v podstatě pouze dokázat paralelní možnosti domácího jazyka ve vztahu k latinskému lexiku, Rosa se v důvěře v český jazyk dostává dále. I on usiluje o sebrání co nejbohatšího slovníkového materiálu (mj. zčásti zachycuje i lexikum nářeční, např. slova z moravského mluveného úzu^[23]), nemá však už potřebu poměřovat „výkonnost“ češtiny porovnáváním s jazyky druhými. Latina a němčina se v jeho slovníku posouvají do funkce pomocníka při výkladu slov českých. V centru pozornosti stojí čeština, její sémantika (precizně jsou vypracovány výklady významů slov, pozornost je věnována také polysémii: místy je vyděleno až 10 významů), etymologické a slovtvorné souvislosti a také (poprvé!) gramatika. Rosa si neklade za cíl jen předvedení či případné neologické doplnění lexikálního bohatství češtiny, míří ve své práci dále: snaží se přispět k hlubšímu pochopení českého jazykového systému. Naplnění tohoto záměru české slovníkářství vývojově posunulo, odklonilo ho však poněkud od běžného uživatele. Vědecký přístup omezil praktickou použitelnost slovníku.

Přestože Rosovo lexikografické dílo nebylo vydáno tiskem, mělo velký vliv na další období. Pozitivně ho hodnotil už Dobrovský, bohatě jeho materiálu využil Jungmann ve svém slovníku. (Recepce Rosova slovníku však byla zčásti negativně poznamenána jednak až nadměrnou kritičností k jeho neologismům,^[24] jednak [148]nepříliš plodným hledáním dokladů předpokládané souvislosti se zničeným stejnojmenným dílem J. A. Komenského.^[25])

4. Slovníky 18. a poč. 19. století; nástup obrozeneckého slovníkářství

Největší rozvoj slovníkářství přineslo období obrozenecké. Snaha rozšířit funkční rozsah češtiny na úroveň všestranně „výkonného“ moderního jazyka vedla k nebývalému zájmu o slovní zásobu, a tím i k tvorbě řady slovníkových děl, i když zdaleka ne vždy kvalitních. Touha každého vzdělance i polovzdělance podílet se na očistě a obnově lexikálního bohatství češtiny přinesla s sebou kromě pozitivních výsledků i další vlnu nevhodného neologizování, nadbytečného historizování a slavizování češtiny.

Ze slovníkářských prací počátku 18. století si zaslouží pozornost opakovaně vydávaný trojdílný německo-latinsko-český slovník pražského tiskaře Kašpara Zachariáše Vusína *Dictionarium von dreien Sprachen, Teutsch, Lateinisch und Böhmisch...* (1700–1706, 1722–1729, 3. vydání pod názvem *Lexicon Tripartitum oder Teutsch — Lateinisch und Böhmisches Wörterbuch*, 1742), neoprávněně kritizovaný za puristické neologizování (několik málo novotvarů je jen v německo-české části, kde slouží jako ekvivalenty německých hesel [26]). Naopak silně poznamenán neologizujícími tendencemi byl např. Ryvolův *Slovář český* (1705, 1716) a z pozdějších prací např. slovníky Karla Ignáce Tháma. Ke kvalitním dílům patřily např. slovníky **Františka Jana Tomsy**, který opíral svou slovníkářskou činnost mj. o živý jazyk z rodného Turnovska. Po malém německo-českém slovníku z r. 1789 to byl především *Vollständiges Wörterbuch der böhmischen, deutschen und lateinischen Sprache* (1791; 1. část 2. vyd. — už bez lat. — 1805 ve zpracování Thámově, 2. část [149] v přepracování Tomsově), který mj. využíval podkladů Josefa Dobrovského a byl také uveden jeho známou předmluvou o tvoření slov.

Kritický postoj k neologizujícím snahám přinesly práce **Josefa Dobrovského**, jehož zásadní přínos pro vývoj české lexikografie spočívá především ve vytvoření vynikajícího popisu pravidel české slovo tvorby (*Die Bildsamkeit der slawischen Sprache an der Bildung der Substantive und Adjektive in der böhmischen Sprache dargestellt*, 1799). Ve své vlastní slovníkářské práci ***Deutsch-böhmisches Wörterbuch*** (I. 1802, II. 1821) [27] navíc poprvé a nadlouho jako jediný prosazoval zásadu zachycování pouze doložených slov.

Obrozenecké lexikografické ambice však v plné míře naplnilo až dílo Josefa Jungmanna.

5. Lexikografické dílo Josefa Jungmanna

Představitelé druhé generace národního obrození, jejíž vůdčí osobností byl **Josef Jungmann**, formulovali ucelený národní kulturně vzdělávací a především jazykový program. Jeho realizace předpokládala rozvinutí českého jazyka v plném stylovém rozrůznění, tzn. v první řadě rozšíření a stabilizaci slovní zásoby. K tomuto účelu mělo být vytvořeno velké shrnující lexikografické dílo, které by důstojně reprezentovalo národní jazyk, sloužilo jako opora pro praktické potřeby mluvčích a mj. obstálo i ve srovnání s tehdy vznikajícími velkými slovníky jinonárodních jazyků. Stal se jím pětídílný ***Slovník česko-německý Josefa Jungmanna***. [28]

Pro přípravu slovníku se Jungmann rozhodl v r. 1815, s největší intenzitou na něm pracoval od roku 1828 a už na konci roku 1833 bylo dílo připraveno do tisku. Koncepčně se Jungmann přiklonil k slovníku abecednímu, který by vyhovoval praktickým potřebám uživatelů češtiny. Odmítl tak ideu prosazovanou např. Dobrovským a Puchmajerem, aby slova byla řazena podle kořenů na základě etymologického principu, což by lépe posloužilo vědeckým účelům, např. jako materiál pro zamýšlený komparativní slovník slovanských jazyků. Z praktických důvodů silně omezil i slovo[150]tvorné hnízdování. Lexikografický vývoj se tak Jungmannovým slovníkem odklání od zaměření k vědeckému popisu jazyka, charakteristického např. pro slovník Václava Jana Rosy.

Slovník česko-německý Josefa Jungmanna vycházel v letech 1834–39 (titulní list uvádí chybnou dataci 1835) za podpory Matice české (v novodobém vydání vyšel v r. 1989). Za vzor Jungmannovi sloužil *Słownik języka polskiego* (1807–1814) Samuela Bogumiła Linda. Vzhledem k rozsahu díla (4694 stran) je samozřejmé, že materiálové podklady neshromáždil Jungmann sám. Získal je od řady přispěvatelů, z nichž nejaktivnější byl Antonín Marek. K dispozici měl také sbírky slov od Františka Faustina Procházky, Josefa Dobrovského, Antonína Pyšelyho, Václava Hanky a mnoha dalších. Využil i excerpta ze všech relevantních slovníků od Klareta až po současnost, čerpal z velmi rozsáhlé excerptce starých i soudobých literárních památek a v neposlední řadě z úzu.

Jungmannovým cílem bylo shrnout veškerou známou slovní zásobu, tj. slova jazyka starého i nového, mluveného i psaného, slova neutrální i rozličně příznaková, apelativa i vlastní jména. V určitém rozsahu zařazoval výrazy lokálně nářeční a slangismy, nevyhýbal se ani germanismům, pokud přispívaly k expresivnímu rozrůznění jazyka nebo patřily k řemeslnické lidové terminologii apod. V případě potřeby uváděl i obrozenecké neologismy, zejména z oblasti básnického jazyka a nově vznikající české terminologie, dbal však na to, aby odpovídaly pravidlům české slovo[150]tvorby; v tomto směru důsledně vycházel z teoretických poznatků Josefa Dobrovského. Pro obohacení slovní zásoby zařazoval do slovníku také kalky z cizích jazyků (včetně němčiny) a zejména četné výpůjčky ze slovanských jazyků, v první řadě z polštiny a ruštiny. V relativně velkém množství uváděl také slova ze slovenštiny, ta však v souladu s dobovým pojetím chápal jako slova nářeční. Přejatým slovům s řecko-latinskými základy se vyhýbal.

Jungmann svým slovníkem usiloval o vědomou přestavbu spisovné slovní zásoby své doby.[29] Chtěl poskytnout a také skutečně poskytl konstituujícímu se novodobému spisovnému jazyku vícevrstevnou nabídku lexika umožňující užívat češtinu v široké stylové škále (zejména v odborných a uměleckých textech). Tam, kde pociťoval nedostatek, pokoušel se lexikum různými cestami obohatit. Více než jazykovému inženýrství však důvěřoval přirozenému působení úzu. Snažil se proto uvádět vždy více variant, s předpokladem, že si jazyk sám vybere tu nejvhodnější.

Jeho slovník položil základy novodobé spisovné češtiny a více než 100 let plnil úlohu uznávaného jazykového arbitra. Přispěl „k výchově aktivního uživatele mateřského jazyka“.[30]

Jungmannův slovník představuje už přímý předstupeň novodobé jednojazyčné výkladové lexikografie. Podle názvu je sice stále ještě slovníkem překladovým, ve skutečnosti už však má charakter popisného výkladového slovníku češtiny (němčina v něm slouží především jako nástroj k výkladu sémantiky českých ekvivalentů). Uvádí rozsáhlé údaje o významech a kontextovém užití českých slov, o české frazeologii, synonymice apod. (Jungmann chtěl původně zavádět i podrobnou stylis[151]tickou klasifikaci slov, ale vzhledem k náročnosti takového úkolu v situaci dobové rozkolísanosti lexika a také na radu Dobrovského od tohoto úmyslu ustoupil.) Novodobé výkladové slovníky češtiny Jungmannova práce předznamenává charakterem své makrostruktury a mikrostruktury, snahou o materiálovou komplexnost a zaměřením na stabilizaci spisovného jazyka. Má samozřejmě své limity, materiálově a metodicky ji však překonaly až výkladové slovníky 20. století.

Jungmannův „projekt“ neskončil vydáním česko-německého slovníku. František Ladislav Čelakovský měl jeho slovní zásobu převést do slovníku uspořádaného podle kořenů, tj. podle původní představy Josefa Dobrovského. K realizaci tohoto plánu však nedošlo, Čelakovský vydal v r. 1851 pouze šedesátistránkové *Dodavky ke Slovníku Josefa Jungmanna*, [31] v jejichž úvodu vyzval veřejnost k pokračování ve sběru slovní zásoby. Získaný materiál pak zužitkoval **František Štěpán Kott** ve svém desetisvazkovém **Česko-německém slovníku zvláště grammaticko-fraseologickém**, který vycházel v několika dílech, *Příspěvcích* a *Dodatcích* (ve vždy znovu začínajícím abecedním řazení) v letech 1878–1893, 1896, 1901 a 1906. Kottův slovník, na jehož tvorbě se podílelo více než 160 přispěvatelů a spolupracovníků, Jungmannovo dílo sice předčil rozsahem (celek má kolem 10 000 stran), obsahem a zejména lexikografickým uspořádáním ho však zdaleka nedostihl. Jeho jádrem zůstává ne příliš šťastně přerovnaný a dosti zmatečně zpracovaný materiál Jungmannova slovníku. Cenné z dnešního pohledu je poměrně rozsáhlé zachycení frazeologie a zejména nářeční slovní zásoby.

Je třeba ještě zmínit, že ve 2. polovině 19. století vznikla řada menších prakticky zaměřených dvojjazyčných slovníčků, které byly předstupněm novodobého **slovníku dvojjazyčného/překladového**. Patřily k nim např. opakovaně vydávané česko-německé i německo-české slovníky Josefa Franty Šumavského a jeho příbuzného a následovníka Josefa Ranka. „Vědeckost“ těchto slovníčků byla ve své době zpochybňována právě jejich praktickým určením, kterému byl přizpůsoben i výběr lexikálního materiálu zaměřený ve větší míře, než bylo dosud obvyklé, na výrazy konverzační, ale i na termíny z oboru techniky a výroby, řemesel a obchodu.

Po celé 19. století se bohatě rozvíjely a byly lexikograficky fixovány také snahy **terminologické**, jejichž první výsledky shrnul Jungmannův slovník.

---

[1] Tento příspěvek je výtahem z připravované přehledové studie o českém slovníkářství, která by se měla stát součástí kompendia zpracovávaného v rámci projektu GA ČR *Dějiny české jazykové bohemistiky* (405/03/1418). Autorka bude vděčná za jakékoli připomínky nebo doplňky k textu (zaslané na adresu zdena@phil.muni.cz), které by mohla reflektovat v konečném výstupu grantového úkolu.

[2] Alespoň podle data na titulním listě.

[3] Zčásti se opíráme o dílčí i souhrnné studie jiných autorů. Výchozím orientátorem pro nás byly práce: R. **Večerka a kol.**, *Vývoj odborných zájmů o češtinu*, UJEP, Brno 1988; R. **Večerka**, *Slovníky češtiny*, in: R. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *Encyklopedický slovník češtiny*, Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002, s. 420–423; D. **Šlosar** – R. **Večerka**, *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*, SPN, Praha 1979. Dále: J. **Páta**, *Česká lexikografie. Stručný nástin dějin českého slovníkářství*, ČMF 1, 1911, s. 6–10, 103–106, 198–202, 296–301; A. **Lisický**, *Z dějin zápasu o české slovo*, *Osvěta* 49, 1919, s. 473–483, 537–548, 613–619; 50, 1920, s. 39–46, 160–169, 214–222, 285–293, 345–352, 415–423, 459–467; E. **Skála**, *Lexikographie in Böhmen im XIII.–XIX. Jahrhundert*, in: K. Matzel – H.-G. Roloff (eds.), *Festschrift für Herbert Kolb zu seinem 65. Geburtstag*, Bern 1989, s. 692–701; E. **Malířová**, *Cesta české lexikografie k jednojazyčnému výkladovému slovníku*. Diplomová práce na FF MU vedená Z. Hladkou (rkp.), Brno 2003.

[4] Výkladovým slovníkem zde nemyslíme jakoukoli slovníkovou práci založenou na sémaziologickém postupu, nýbrž syntetické lexikografické dílo, zpravidla synchronně pojaté, deskriptivní nebo normativní, zachycující v cíleném reprezentativním výběru celonárodní slovní zásobu a obsahující nejdůležitější jazykové informace různého druhu, jež jsou pak detailněji rozpracovávány v slovnících speciálních. (Srov. J. **Filipec**, *Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového*, in: F. Čermák – R. Blatná (eds.), *Manuál lexikografie*, Nakladatelství H & H, Jinočany 1995, s. 14–49.)

[5] Vedle původních glos však slovník přináší i množství pozdějších glos zfalšovaných Václavem Hankou.

[6] Viz např. B. **Ryba**, *K latinsko-českým mamotrektům*, LF 67, 1940, s. 1–68.

[7] Srov. J. **Páta**, d. cit. v pozn. 3, s. 9–10; též V. **Flajšhans**, *Klaret a jeho družina. Sv. I. Slovníky veršované*, Praha 1926, s. XX.

[8] Tuto přezdívku si kněz a lékař Bartoloměj z Chlumce zvolil sám a také překlad místního jména *Chlumec* do latiny je jeho novotvar. Klaret byl pravděpodobně veden snahou vytvořit latinskou formu, která by zněla co nejslavnostněji, a využil k tomu akustické podoby slov z

Chlumce a slunce, odtud pak *Solensis, de Solencia* (vysvětlení přejímáme z práce B. **Ryby**, *Nové jméno mistra Klareta*, Věstník KČSN V, 1943, s. 1–13).

[9] Viz např. (v abecedním pořadí): V. **Flajšhans**, d. cit. v pozn. 7; E. **Michálek**, *Česká slovní zásoba v Klaretových slovnících*, Academia, Praha 1989; B. **Ryba**, d. cit. v pozn. 8; A. **Vidmanová**, *Mistr Klaret a jeho spisy*, LF 103, 1980, s. 213–223.

[10] Např. dva opisy *Glosáře* označované podle místa uložení jako slovník *Prešpurský* a slovník *Rajhradský* byly dlouho považovány za samostatné slovníky. Za autora tzv. slovníku *Rajhradského* byl na základě mylné interpretace úvodních slov „Clenius rozkochany sclavus slowyenyen“ pokládán už Dobrovským a pak celou řadou dalších badatelů neexistující Klen Rozkochany. (Tento mýtus vyvrátil až na konci 19. století Ferdinand Menčík, který také zjistil, že slovník *Prešpurský* a slovník *Rajhradský* se vztahují k jednomu původnímu lexikografickému dílu.) Chybných kroků na cestě za pravdou o Klaretových slovnících však bylo více. Např. Václav Flajšhans, který sám mnohé omyly vyvrátil, se ještě při vydávání slovníků v r. 1926 (viz d. cit. v pozn. 7) chybně domníval, že *Vokabulář* a *Bohemář* nemohl napsat Klaret. Klaretovo autorství všech tří slovníků a jeho ztotožnění s Bartolomějem z Chlumce doložil až Bohumil Ryba v r. 1943 (viz d. cit. v pozn. 8). Rybovi se mj. podařilo objevit akrostich tvořený prvními písmeny jednotlivých oddílů *Glosáře*, v němž Bartoloměj z Chlumce sám potvrzuje autorství slovníku: „A Bohemario Bartholomeo dieto Clareto de Solencia compilatus.“ V novější době přinesly zjištění opravující některé Flajšhansovy názory na Klaretovy slovníky zejména práce A. **Vidmanové** (d. cit. v pozn. 9).

[11] A. **Vidmanová** (d. cit. v pozn. 9, s. 214) však přesvědčivě tvrdí, že část B a C, tj. od verše 479 podle Flajšhansovy edice, do *Vokabuláře* zřejmě vůbec nepatří.

[12] Viz např.: B. Ryba, *K rukopisným latinsko-českým slovníkům ostráhomským*, LF 75, 1951, s. 89–123; týž, *K novějším pracím o středověkém latinsko-českém slovníkářství*, LF 86, 1963, s. 177–182; týž, *K dalším pracím o středověkém latinsko-českém slovníkářství*, LF 86, 1963, s. 352–363.

[13] V českém prostředí se etymologický slovník konstituoval pracemi *Lexicon symphonum, quo quattuor linguarum Europae familiarum, graecae scilicet, latinae, germanicae et slavinicae concordia consonantiaque indicatur* (1537, 1544) od Zikmunda Hrubého z Jelení a *Knížka slov českých vyložených, odkud svůj počátek mají, totiž jaký jejich jest rozum* (1587) od Matouše Benešovského (novou edici druhého jmenovaného slovníku připravil O. **Koupil**: *Matouš Benešovský zvaný Philonomus, Grammatica Bohemica / Gramatika česká. Knížka slov českých vyložených*, Praha 2003).

[14] *Lactifer* by bylo možno přeložit jako 'mlékonosný, živný'. Metaforické označování slovníků patřilo k humanistickému úzu.

[15] Viz např.: J. V. **Novák**, *O slovníkářských pracích Daniele Adama z Veleslavína*, ČMK LIX, 1885, s. 333–346, 556–563.

[16] V souvislosti s dosavadní českou slovníkářskou produkcí hovořil dokonce o „obludnosti“ či „příšernosti“ (portenta librorum); podle J. V. **Nováka**, d. cit. v pozn. 15, s. 334.

[17] Latinské slovo *silva* — neklasická latina připouští i pravopis *sylva* — znamená 'les, hojnost'. Jeho metaforické užití pro označení bohatosti slovní zásoby nebylo v lexikografii 16. století neobvyklé. Objevuje se i v názvu Emmeliovy předlohy Veleslavínova slovníku.

[18] *Thesaurus* znamená v latině 'poklad'. Původně jde, podobně jako v případě *sylva* 'les, hojnost', o dobovou metaforu označující lexikální bohatství. V současné lexikografii se termín *tezaurus* užívá ve dvou významech: jednak (v duchu odpovídajícím Komenského *Thesauru*) jako název slovníku snažícího se o co nejúplnější zachycení slovní zásoby určitého jazyka ve všech jejích vrstvách i v celém vývoji, jednak (po vzoru anglosaské lexikografie, srov. od r. 1852 stále znovu vydávaný Rogetův *tezaurus*) jako označení věcně či pojmově uspořádaného slovníku, jehož prvořadým úkolem je zachytit v promyšleném tematickém nebo logickém sledu lexikální reflexi světa v daném jazyce.

[19] Viz např. (v abecedním pořadí): J. V. **Novák**, *Slovník česko-latinsko-německý Václava Jana Rosy*, Věstník ČA XI, 1902, s. 155–169; V. **Petráčková** — M. **Roudný**, *Návrat k Rosovu dílu*, NŘ 63, 1980, s. 214; V. **Petráčková**, *Pojetí a význam Rosova slovníku*, Práce z dějin slavistiky X, UK, Praha 1985, s. 155–166; Z. **Tyl**, *Význam Václava Jana Rosy ve vývoji české lexikografie. Teze přednášky v lexikologické sekci JS v Praze dne 29. 10. 1986*, Jazykovědné aktuality, 23, 1986, s. 100–102; J. **Volf**, *Osudy Rosova slovníku. Z dějin české knihy*, Český bibliofil, 1929, s. 13–16, 57–62, 90–102, 150–157, 188–192.

[20] Ideovou oporu našel Rosa v Komenského obraně latinských neologismů, která odůvodňovala právo na tvoření nových výrazů rozvojem společnosti a reálnými potřebami života (srov. J. V. **Novák**, d. cit. v pozn. 19, s. 158).

[21] Elektronický přepis Rosova slovníku je přístupný na webových stránkách ÚJČ AV ČR na internetová adrese: gebauer.ujc.cas.cz. Pořízen byl v rámci projektu GA ČR 405/98/K032 vedeného prof. K. Kučerou a prof. A. Stichem. Na realizaci projektu se výrazně podílel Mgr. M. Stluka.

[22] Sporadicky se v slovníku objevují ještě řecké, hebrejské a jinoslovanské ekvivalenty; ze slovanských jazyků zejména polské, chorvatské, velmi ojediněle též lužickosrbské a ruské. Lze se v něm setkat také s ekvivalenty maďarskými, italskými, španělskými a francouzskými. (Za toto doplnění a též za doplnění uvedené v pozn. 23 děkuji Mgr. M. Stlukovi.)

[23] Tato slova sám Rosa klasifikuje jako moravismy.

[24] Kvůli rozsáhlému neologizování byl Rosův slovník zčásti kritizován už v době národního obrození; v pozdější době ke kritikům patřili např. Flajšhans, Lisický, Novák, Páta, ještě i Havránek aj. Autoři některých novějších prací se však domnívají, že je tvořením novotvarů poznamenán méně, nežli se tvrdilo, alespoň pokud jde o vztah k zákonitostem české slovo tvorby (např. V. **Petráčková**, 1985, d. cit. v pozn. 19).

[25] Už např. Neuberk a také Dobrovský se domnívali, že měl Rosa při své práci k dispozici ztracené materiály J. A. Komenského. Oporou pro podobné dohady byla kromě shodného názvu slovníků a různých jazykových indicií např. zmínka J. A. Komenského, že se z jeho nerealizované práce zachoval blíže neurčený prvotní zárodek, dále Rosova poznámka v *Čechořečnosti*, že znal jakýsi (v literatuře jinak neznámý) slovník J. A. Komenského, obsahující mj. etymologie slov, dále např. poznámky v Rosově slovníku odkazující na Komenského apod. Názor, že Rosa čerpal z Komenského, podpořil svými analýzami jazykového materiálu např. J. V. **Novák** (d. cit. v pozn. 19). Touto problematikou se zabýval i B. **Ryba** (*O Komenského neznámém spisku „Kořenové jazyka českého“*, LF, 73, 1949, s. 171–178), když objevil zprávu o dosud neznámém spisu J. A. Komenského. V otázce vztahu Rosova slovníku k údajné předloze J. A. Komenského však nedošel k jednoznačnému závěru. Kriticky se k možnosti přejímání Komenského materiálu do Rosova slovníku stavěl např. Z. **Tyl** (d. cit. v pozn. 19). Definitivní soud však nebyl dosud vyřčen.

[26] Za toto doplnění děkuji prof. D. Šlosarovi.

[27] V nedávné době vznikla zásluhou doc. M. Čejky a B. Lehečky elektronická „obrácená“, tj. česko-německá verze tohoto slovníku, která je podobně jako Rosův slovník dostupná na internetové adrese: gebauer.ujc.cas.cz (nutná je předchozí registrace u B. Lehečky).

[28] Viz např. (v abecedním pořadí): V. **Červená a kol.**, *K dějinám vzniku a vydávání Jungmannova Slovníku*, NŘ 65, 1982, s. 233–247; M. **Helcl**, *Kdy opravdu vycházel Jungmannův Slovník česko-německý?*, NŘ 42, 1959, s. 238–240; A. **Kamiš**, *Slovní zásoba v Jungmannově slovníku*, AUC – Philologica 3–4, 1974, s. 67–76; J. **Petr**, *K neuskutečněnému druhému vydání Jungmannova slovníku*, NŘ 64, 1981, s. 80–89; **týž**, *Úvod*, in: J. Petr (ed.), *Josef Jungmann Slovník česko-německý I–V*, Academia, Praha 1989–1990, s. 5–31; V. **Šmilauer**, *Jungmannův slovník česko-německý*, AUC – Philologica 3–4, 1974, s. 43–56; Z. **Tyl**, *K historii vzniku Jungmannova Slovníku česko-německého*, NŘ 66, 1983, s. 113–119; **týž**, *Na okraj nového vydání Jungmannova Slovníku česko-německého*, NŘ 74, 1991, s. 30–34.

[29] Srov. J. **Petr**, 1981, d. cit. v pozn. 28, s. 80.

[30] J. **Kraus**, *Jungmannův slovník stále živý*, NŘ 76, 1993, s. 90.

[31] Viz A. M. **Černá**, František Ladislav Čelakovský – lexikograf („Dodavky ke slovníku Josefa Jungmanna“ z roku

1851), in: Wrocław v Czechach — Czesi we Wrocławiu. Literatura — język — kultura, Wrocław 2003, s. 133—141.

Naše řeč, ročník 88 (2005), číslo 3, s. 140-159

Odkaz: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=7835>